

Hulyak A., Naumenko N.

"Shield and Bow": Image-Bearing and Stylistic Polyphony of "Davyd's Psalms" by T. Shevchenko

The article examines the range of problems, image-bearing and stylistic polyphony of "Davyd's Psalms" by T. Shevchenko.

Key words: psalm, rehash, spirituality, T. Shevchenko.

УДК 821.161.2.09:179.6

*О. Данильченко, асист.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

АРХЕТИПИ ГЕРОЯ ТА АНТИГЕРОЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розкрито особливості інтерпретації образів козацьких лідерів у творчості Т. Шевченка посередництвом аналізу втілених у них архетипів героя та антигероя. Проаналізовано їх емоційно-експресивну та семантико-символічну наснаженість. Доведено, що визначальним чинником звернення до архетипних структур було прагнення автора на глибинному рівні донести до читача власні погляди на становлення української державності, стимулювати прагнення нації до культурного і політичного самоствердження.

Ключові слова: історичний образ, архетип, символ, герой, антигерой, держава, нація.

Визначальною ідеєю суспільного життя в ХІХ ст. були змагання українців за право політичного і культурного самовизначення. Утвердження ідей Держави, нації, прагнення народу до самоідентифікації, національного і духовного відродження обумовило актуалізацію героїчних сторінок минувшини, вибір історичних тем, подій та образів для осмислення й відтворення, що проявилось у творчості Т. Шевченка. У контексті світогляду доби набули актуальності історичні постаті – носії ідей волі та незалежності. Завдяки своїй емоційно-символічній наповненості, символічному спрямуванню вони репрезентували суспільно-політичні позиції митця і формували погляди, поведінку, світосприйняття реципієнтів. Дослідження архетипічної наснаженості образів осіб героїчного чину у творчості Т. Шевченка репрезентує динаміку гуманітарної парадигми нації, дає можливість простежити еволюцію духовних пошуків народу.

Сучасні шевченкознавці неодноразово ставили в центр уваги історіософію письменника (Ю. Барабаш, І. Дзюба), суспільно-політичні позиції та морально-етичні аспекти його творчості (Г. Клочек, Д. Наливайко, О. Боронь, С. Смаль-Стоцький, О. Сліпушко, О. Забужко), релігійні погляди та жанрово-стильові доміанти поезії (М. Євшан, В. Смілянська, С. Задорожна), зв'язки з

іншими літературами, письменниками (Є. Нахлік, Д. Наливайко, Ю. Барабаш, Л. Задорожна, І. Мегела) тощо. Питання образних доміант у творчості Т. Шевченка, безперечно, теж поставало. Зокрема, відзначимо наукові праці О. Сліпушко, Л. Задорожної, С. Смаль-Стоцького та ін. Дослідження образів історичних постатей, які відіграли важливу роль у боротьбі за становлення української державності у їх взаємозв'язках із архетипними структурами у сучасному літературознавстві є новаторським, адже архетипи у поезії Т. Шевченка лише частково простудійовано у працях Г. Грабовича, О. Забужко, Н. Слухай, А. Шестак, О. Гудзя та ін. Запропонована студія дає можливість прослідкувати специфіку реалізації праобразів героя та антигероя, втілених в образах історичних осіб, у поезії Т. Шевченка, причини їх актуалізації, символіку та аспекти впливу на читача.

Культура і література кожної доби мають свої відмінності, але певні риси, трансформуючись, залишаються, стають традиційними. О. Сліпушко відзначає, що "в основі більшості образів лежать давні архетипічні ідеї, які у конкретні епохи набувають нового звучання та художніх особливостей" [7, 9]. Відтак, припускаємо: в основі історичних образів у поезії Т. Шевченка лежать архетипічні ідеї, що обумовлено тяглістю літературних традицій. Вони різняться емоційно-експресивною наснаженістю, функціональним призначенням, умотивованим індивідуально-авторським підсвідомим, яке апелювало до життєвого досвіду реципієнтів задля активізації їхнього асоціативного мислення. Як зазначає Г. Ключек, "з позиції рецептивної естетики процес сприймання тексту, в якому домінує архетипне висловлювання, породжує в свідомості реципієнта ефект упізнавання, який характеризується підвищеною асоціативною активністю свідомості реципієнта. Так, відбувається якщо не спалах, то активна розрядка емоційно-сислової енергії" [5, 61]. Наповнюючи історичні образи сакральним архетипним змістом, автор мав на меті пробудити у свідомості читачів щось безмежно впізнаване, "свое", національне, на глибинному рівні донести закладену в тексті ідею і забезпечити її безвідмовне сприйняття, стимулювати процес осмислення. Під час аналізу постатей героїчних осіб необхідно враховувати закладені в них архетипні ідеї, адже образи народних лідерів є носіями національного коду – втілюють менталітет українців, їх споконвічні прагнення, ідеали, морально-етичні норми. Вони мають ряд ідейно-змістових асоціацій, сформований протягом століть.

Первинні образи – національні архетипи, як їх визначив К. Г. Юнг, – існують у підсвідомості людей і передаються від покоління до покоління, піддаються історичній трансформації та є основою національної міфології. Праобрази різні у кожній літературі й мають власну семантику. Дослідник вважав їх однією з основних складових національного (колективного) неусвідомленого, певною формою

інстинкту, зв'язку між індивідуальним і колективним підсвідомим [9]. Свою теорію він застосовував для пояснення релігійних, історичних і художніх явищ. Архетипи вмотивовують сприйняття дійсності людиною. Вони не лише відображають узагальнений досвід минулого, а й допомагають будувати сучасне та певною мірою проектувати майбутнє. Дія архетипу проявляється лише в певному архетипному образі, який постає у міфах, казках, творах мистецтва. Як зазначає М.-Л. Фон Франц, продовжувачка теорії К. Г. Юнга, на основі архетипу письменник творить міфологеми, особливою формою відображення якої є архетипний образ. Одухотворення архетипів митцем відбувається на рівні авторського підсвідомого у процесі роботи над твором і є результатом дії божественного натхнення, що обумовлює потужний емоційний потенціал образів, які їх втілюють. Автор закладає у них виключно те ідейно-смісловне наповнення, яке відповідає меті твору і визначає абсолютну вивершеність образу. Можливо, саме тому у результаті дії архетипу реципієнт відчуває нумінозність – зміну власної свідомості під впливом сильного емоційного потрясіння внаслідок осягнення архетипу. В свою чергу, це зумовлює використання письменниками тих чи інших праобразів у своїй творчості.

Образи, які втілюють у собі архетипи, здатні впливати на свідомість людини, управляти нею, захоплювати чи змінювати її. Актуалізація окремих із них визначається особливостями доби, які впливають на авторське підсвідоме і визначають ідейне спрямування твору та його образної системи. Отже, визначальні риси праобразів – неусвідомлюваність, емоційно-експресивна насиченість, нумінозність та окремішність. Вони є повсякчасним джерелом міфології та літератури. Зважаючи на характер класичного письменства, його зв'язок із міфологією та фольклором, архетипи стають складовою образів у літературних творах представників доби, зокрема, у творчості Т. Шевченка. Письменник головним чином апелював до архетипних образів героя/антигероя, воїна-захисника, національного провідника/лідера, зрадника, творення яких реалізувалося на рівні міфологізації архетипів (Старого Мудреця, "соціальної маски" Персони, її складової Тіні), тобто творчого авторського осмислення, їх трансформації у символи, творення національних характерів (етнотипів). У контексті історичного міфу, створеного Т. Шевченком, образи-архетипи набули символічного значення і були піднесені до рівня символів печалі, помсти, непокори, боротьби, свободи, зради. Так, образи М. Залізняка та І. Гонти у поезіях "Гайдамаки", "Холодний яр" символізують непокору й помсту, образ Б. Хмельницького боротьбу, свободу і водночас поневолення, образи гетьманів Д. Апостола, П. Полуботка – патріотизм і жертвність тощо. Відзначимо, що Н. Фрай акцентував на архетипі як на повторюваному образі, який перетворився в упізнаваний елемент літературного

досвіду, а тому його запозичення набули символічної реалізації – глобалізації, демонізму, породження аналогій. У Т. Шевченка вони реалізуються на рівні авторського підсвідомого прагнення донести до читача власні алюзії, погляди на історичне минуле і сьогодення, що визначає їх актуалізацію та символізм. Ці ж образи подібно прозвучали й у творчості попередників, наприклад, фаталізмом, міфологізмом відрізняється постать полковника Семена Палія у поезії Л. Боровиковського, В. Забіли. Відповідно, у Т. Шевченка постать "фастівського полковника" знакова і символічна, виникає на межі психологічного і міфологічного, зокрема у поемі "Чернець". Палій постає героєм, який не зміг виконати свою місію, не зважаючи на докладені зусилля, що і є ознакою фаталізму.

У класичній літературі, позначеній впливами преромантизму та романтизму, домінувало художнє осмислення історичної правди, що спричинило неоднозначну інтерпретацію образів героїчних осіб, адже важливо було передати авторські інтенції, враження, оцінки, міркування, які виникли на основі осмислення минувшини. Відтак реалізація архетипів героя та антигероя іноді є непослідовною, трапляється, що певний образ навіть синтезує в собі ці два втілення, наприклад, постать Б. Хмельницького та І. Мазепи. Слушними є міркування польського теоретика літератури, філософа та естетика Р. Інгардена щодо можливостей і умов поєднання неузгодженості творів та образів із життєвими реаліями, апріорно відомими автору. На його думку, авторська інтерпретація визначається його власними поглядами, особливостями культури та історико-політичними реаліями доби. П. Рікер, спираючись на теорію про історизм, спростував думку про істинний "діалектичний історизм". Науковець відзначив, що кожен інтерпретатор по-своєму тлумачить образи і факти минувшини, хоча існує об'єктивність у взаємозв'язку, взаємообумовленості подій, розумінні та поясненні їх значень. Він наголосив на багатозначності й багатоаспектності творів та їх образів – полісемії, й відзначив, що текст, а отже, і його образи можуть мати декілька значень, зокрема історичне й духовне [6, 290], та втілювати одночасно кілька праобразів, навіть протилежних. Звернення до героїчних осіб у творчості Т. Шевченка характеризується саме багатозначністю, адже окрім естетичної та націєтворчої функції образи виражали авторські погляди на подальший розвиток Української держави, які формувалися під впливом тогочасних суспільно-політичних подій, зокрема діяльності масонських гуртків, Кирило-Мефодіївського братства, культурно-просвітницьких товариств і громад. Так, змальовання образів гетьманів і козацької старшини, їх архетипічна наснаженість у поезії Т. Шевченка визначалася концептуальним авторським осмисленням ролі цих осіб у боротьбі за державність.

Становлення історизму в українському романтизмі на відміну від європейського, як слушно зауважила Т. Бовсунівська, відбулося на

основі сакралізації або міфологізації минувшини. Так письменники міфологізували образи, зверталися до архетипів, що допомагало передати дух, характер, світоглядні позиції народу. Вони творили парадигму образів, серед яких переважали історичні постаті, які виражали концептуальні авторські погляди і переконання, втілювали національний феномен. Інтерпретовані героїчні особи були виразниками суспільно-політичних позицій, державотворчих поглядів та ідеалів, репрезентували авторське бачення національної історії.

В українському романтизмі вагоме місце мали героїко-патріотична та громадянська течії. Вони відкрили читачам образ "історичної людини", який втілював у собі суто українську ментальність, риси національного характеру і був побудований на основі архетипів. Актуалізація історичної тематики й образів-архетипів допомагала письменникам, у тому числі й Т. Шевченку, концептуально виражати власні суспільно-політичні погляди. Заклавши основу національної свідомості у контексті численних народних, рухів романтизм сформував образ нового типу – героя-патріота, відданого Батьківщині і народу, готового до самопожертви, що обумовило своєрідну формулу історизму XIX ст. – домінуючим фактором зображення історичних постатей у літературі того часу стала українська державність, відношення осіб героїчного чину до боротьби за її існування, національну самоідентифікацію, відтак закономірно стала актуалізація праобразів героя та антигероя. Вони втілювали духовну і суспільну сутність України, народу. Це єднало вітчизняний преромантизм і романтизм із загальноєвропейським, зокрема з російським, польським, англійським.

У творчості Т. Шевченка історична тематика й історичні постаті прозвучали по-новому, адже митець своєрідно осмислював події минувшини, співвідносив їх із сучасністю й проектував на майбутнє. У його поетичній спадщині, як і в образах, представлені фольклорна (спільно з міфологізмом) й історична стильові течії романтизму, поєднано мотиви туги за героїчним минулим, прагнення утвердити українську державність і національну свободу. Минуле і сучасність як прототипи протиставляються поняттям "свобода" – "неволя". Антитеза поширюється і на образи у концептах герой/антигерой. Саме історичні постаті втілюють ці поняття із позицій авторської оцінки подій, зокрема у поетичних творах "Розрита могила" (образ Б. Хмельницького), "Великий льох" (образи Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, П. Полуботка, І. Гонти), "Стоїть в селі Суботіві" (образ Б. Хмельницького), "Іржавець" (образ І. Мазепи), "Заступила чорна хмара..." (образи Б. Хмельницького, І. Самойловича, П. Дорошенка), "Якби то ти, Богдане п'яний..." (образ Б. Хмельницького). Варто відзначити, що Т. Шевченко був схильний до ідеалізації борців за національну і релігійну свободу України, що простежується у таких поезіях, як "Тарасова ніч" (образ Т. Трясила,

С. Наливайка, П. Павлюка), "Іван Підкова" (постать І. Підкови), "Гайдамаки" (образи Б. Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного, І. Остряниці, С. Наливайка, І. Богуна, Т. Трясила), "Гамалія" (образ П. Конашевича-Сагайдачного), "Холодний Яр" (змалювання М. Залізняка, І. Гонти), "У неділеньку святую..." (постаті І. Лободи, С. Наливайка) та ін. Загалом, концептуальні засади інтерпретації історичних образів, втілення в них відповідних архетипів Т. Шевченком визначалися суто авторським розумінням національної історії, зокрема впливом на нього тієї парадигми, що була викладена в барокових літописах та "Історії Русів". Критичні оцінки діяльності історичних осіб, як і возвеличення окремих постатей, були способом репрезентації власного бачення національної історії, зокрема проблеми української державності, і визначалися суспільно-політичними позиціями митця, у тому числі, його участю у діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

Романтизм активізував історичну свідомість народу, апелюючи до минувшини як до апріорної передумови розуміння сучасності й пошуків нових шляхів побудови майбутнього. Українська народність, особливо інтелігенція, знаходилася на етапі пошуків ідеалу Держави, який знайшла в історичному минулому, зокрема у періоді існування Київської Русі, добі Гетьманщини, коли домінуючими були патріархальні принципи, культивувався код мужності й потужного національного начала.

Актуалізація історичних образів, архетипів героя/антигероя у поезії Т. Шевченка пов'язана з осмисленням нерозривного зв'язку між антонімічною тріадою "минуле" – "сучасне" – "майбутнє", ключових історичних моментів, що зумовило реструктуризацію історично важливих сюжетів, постатей національних лідерів. Його поетичні твори синтезують у собі давню українську традицію, переосмислену крізь призму авторського романтичного світобачення, відтак відрізняються епіко-героїчним характером представлення подій і образів, містифікаціями, символізмом.

Апелюючи до Золотої Минувшини, Т. Шевченко творив власний міф часів Гетьманщини та її видатних діячів, шукав у них свої ідеали, наголошував на невмирущості Батьківщини за прикладом європейських поетів, наприклад, А. Міцкевича, Ю. Словацького. Як відзначає Ю. Барабаш, "міфологізм відіграє, з правила, значну роль і в підході Шевченка до зображення персонажів національної історії та оцінки їх діяльності" [2, 66], що позначилося на міфопоетизуванні образів таких історичних постатей, як Гамалія, І. Підкова, Т. Трясило, М. Залізник та І. Гонти, С. Наливайко, П. Дорошенко та П. Полуботок, С. Палій, Б. Хмельницький, І. Мазепа. У контексті міфу кожен образ набував певних характеристик, відповідно до домінування архетипного втілення героя чи антигероя. Так, Гамалія (*"Отаман завзятий, / Забрав хлопців та й поїхав по морю гуляти, – По морю*

гуляти, Слави добувати, Із турецької неволі / Братів визволяти" [8, 160] втілює риси непокірного, свободолюбивого козацького лідера, який визволяє із турецької неволі побратимів і спрямовує зусилля на боротьбу із зовнішніми ворогами – "бусурменами". Відповідно героїчно Т. Шевченко змальовує й Івана Підкову, особливо акцентуючи на героїчних часах Козаччини, коли в Україні "ревіли гармати", козаки *"Пановали, добували / І славу, і волю", "Лихо танцювало, / Журба в шинку мед-горілку поставцем кружляла"* [8, 50], тим самим протиставляючи їх сьогоденню. І. Підкова – лідер запорожців, якого вони називають "батьком отаманом", теж прагне захистити Україну, подолати ворогів ("Нехай ворог гине!" [8, 51]). Як і Гамалія, він втілює архетип героя, воїна-захисника, стає символом патріотизму, свободи, синівської вірності і відданості Україні, народу. Відповідно, актуалізація цього праобразу була спрямована на пробудження патріотичних інтенцій читачів та осмислення ними ролі історичних осіб у долі Батьківщини, зростання національної свідомості та активності народу в боротьбі за власну свободу.

Художній історизм поета ґрунтується на прагненні продемонструвати сучасникам самодостатність українців, їх право на національну окремішність, зміцнити віру у відродження незалежності. Авторські ідеали, у тому числі й ідеал "Духовної Держави" (О. Сліпушко), в основу якого покладено національну ідею, були втілені в історичних образах, відтак фактором їх відтворення є державність. Постать кожного лідера, інтерпретована у творах митця, була доленосною для України. Про провідників козацько-селянських повстань – "преславного" С. Наливайка, Г. Лободу, Т. Трясила він говорить із шаную та захопленням, адже їх *"лякались вражі ляхи / у своїй Варшаві"* [8, 271]. Образи символізують боротьбу, помсту, свободу, непокору – споконвічні прагнення народу бути незалежним, втілюють ідею національної Держави. Неоднозначно ставиться автор до М. Залізняка та І. Гонти. У "Гайдамаках" звучить завуальований сум, що визвольні рухи є братовбивчими, кровопролитними, хоча їх виправдовує благородна мета. Він змальовує фанатизм лідерів, зокрема І. Гонти, увиразнений убивством власних дітей. Згадка про гайдамаччину звучить у поезії "Холодний Яр", де образи провідників повстання підносяться до рівня месників, котрі стали *"на ворога лукавого, / На лютого ляха"* [8, 273], адже не було іншого виходу у народу, який ходив "мов із хреста знятий". Твір є попередженням ворогам, що в українців може знову увірватися терпець і тоді *"повіє огонь новий / З холодного яру"* [8, 275].

Концептуально нового вираження у творчості Т. Шевченка набула парадигма образу Б. Хмельницького. Митець неодноразово звертався до постаті гетьмана у поезії, прозі, малярських роботах, але його ставлення до діяльності "славного Богдана" є суперечливим і має багато протиріч, про що йдеться у дослідженнях

М. Марченка, О. Білецького, Ю. Марголіса, Р. Ляха. Оцінку цієї історичної постаті Т. Шевченком проаналізовано у працях Я. Дзири, Ю. Шевельова, В. Шевчука, Ю. Коваліва, Т. Комаринця, О. Соболя, Л. Ісаєнко та інших дослідників.

Звернення автора до образу гетьмана у поезії було закономірним і обумовлене таким суспільно-політичним і національним ідеалом поета, як свобода українського народу, що його сповідував у своїй діяльності й Б. Хмельницький. Т. Шевченко звертається до нього як до символу Запорозької Вольниці, особи, яка взяла на себе високе моральне зобов'язання визволити народ з-під польського гніту, щоб з'ясувати: *"За що ж боролися ми з ляхами? / За що ж ми різалися з ордами? / За що скородили списками / Московські ребра?? засівали, / І рудою поливали... / І шаблями скородили"* і чому на цій ниві *"Уродила рута... рута / Волі нашої отрута"* [8, 177], чому правнуки "славних прадідів великих" *"панам жито сіють"*, чому Україна з її славним минулим має таке гнітюче сучасне, прагне з'ясувати причини тривалої бездержавності України й вбачає їх у прорахунках народних лідерів, зокрема Б. Хмельницького, І. Мазепи. Оцінка діяльності Б. Хмельницького ґрунтувалася на глибокому вивченні відповідних історичних джерел, монографій, літописів, зокрема "Історії Русів", народних дум, пісень, переказів, але його образ автор поглиблює і порівнює власним баченням і прочитанням.

Ставлення Т. Шевченка до постаті гетьмана визначається періодом написання творів, але концептуальним у ньому є незадоволення автора фактом підписання Переяславської угоди, що возз'єднала Україну з Москвою, та її наслідками для народу. На початку своєї творчості у "Гайдамаках" Т. Шевченко інтерпретує Б. Хмельницького поборником волі, праведником, який славно бореться за волю поруч з іншими національними лідерами, сумує з приводу того, що *"нема Богдана червонить / І Жовті води, й Рось зелену"* [8, 80], але у "Розритій могилі" уже називає його нерозумним сином і від імені матері-України дорікає: *"Ой Богдане, Богданочку, / Якби була знала, / У колісці б задушила, / Під серцем приспала"* [8,175]. Водночас саме у цих трагічних словах ми простежуємо приховану любов до Хмельницького, але Т. Шевченко не може пробачити того, що *"Степи мої запродані / Жидові, німоті, / Сини мої на чужині, / На чужій роботі. / Дніпро, брат мій висихає, / Мене покидає, / І могили мої милі / Москаль розриває"* [8,176], відтак у вірші "Стоїть в селі Суботові" пише: *"Отак то, Богдане! / занастив єси вбогу / Сироту Вкраїну! / За те ж тобі така дяка..."* [8, 247]; *"...О Богдане, / нерозумний сину! / Подивись тепер на матір / На свою країну..."* [8,175].

Т. Шевченко іронізує над "розумним батьком", коли інтерпретує церкву у Суботові, де молився гетьман, як домовину, у якій Богдан поховав волю, коли говорить, що сподівання, *"щоб москаль добром і*

лихом / З козаком ділився" [8, 247] виявилися марними, називає його "Олексій друже". Але у цих словах простежується й співчуття, адже автор розумів, що Хмельницький сподівався на краще, тому й звучить у поемі надія, навіть тверде переконання письменника, що Україна таки відродиться ("*Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..*" [8, 247]).

У поемі "Великий льох" також спостерігаємо авторську оцінку наслідків Переяславської угоди. Помилка Б. Хмельницького, його недалекоглядність стала фатальною для долі України, її державності, народу, який усі надії покладав на свого гетьмана, тому автор проклинає гетьмана за укладену угоду, присягу на вірність Петру I та Катерині II. Символічним у поемі є народження двох близнят – двох Іванів, один з яких був втіленням руйнації, а інший – Божим посланцем, який мав виправити помилки Б. Хмельницького й звільнити Україну. Власне такий дуалізм – ліквідація вольностей і боротьба за відродження – характеризував українську націю.

Профанацією сповнені чотиривірш: "*За що ми любимо Богдана? / За те, що москалі його забули, / У дурні німчики обули / Великомудрого гетьмана*" [8, 290] та інвектива "Якби то ти, Богдане п'яний...", де не лише з насмішкою Б. Хмельницького названо "преславним козачим розумним батьком", описано його падиня – "в калюжі", а й навіть виголошено прокльон: "*Аміль тобі, великий муже! / Великий, славний! Та не дуже... / Якби ти на світ не родивсь / Або в колісці ще упивсь... / То не купав би я в калюжі / Тебе преславного. Аміль*" [8, 535].

Таким чином, образ Б. Хмельницького у творчості Т. Шевченка з одного боку відзначений негативом, докорами, а з іншого – співчуттям. На відміну від попередників автор не акцентує виключно на позитивних рисах гетьмана, а оцінює наслідки його діяльності крізь призму власних поглядів на українську державність. Т. Шевченко як "син" не може пробачити "батька" Б. Хмельницького за те, що не убезпечив неньку-Україну і підсвідомо прагне зайняти його місце – стати визначальним, вагомим, знаковим у долі держави. Отже, образ втілює архетипи героя та антигероя, що обумовлено авторським ставленням до постаті та його роллю у боротьбі за державність України.

Архетип антигероя простежується в постатях гетьманів, які слідували політиці Російського царату. Це "славних прадідів великих правнуки погані" [8, 270], котрі розпинають Україну не гірше москаля чи ляха. Для нього "ясновельможні гетьмани" – "раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття" [8, 271], які "кров свою лили" не за Україну, як діди і батьки, а "за Москву і Варшаву", і до передали нащадкам "свої кайдани, свою славу" [8, 271]. Саме тому прийшли до влади "*гетьмани, усобники*", "*недоуми!* / *Що занастили Божий*

рай!.." [8, 319], які "ходять у ярмі ще лучше, ніж батьки ходили" [8, 271]. І лише "славного" П. Полуботка за його сміливість, щирий патріотизм, жертвність він підносить до рівня праведного мученика та співчуває П. Дорошенку, "запорізькому брату", которого змусили відмовитися від булави й мрій про об'єднання та самостійність України, закували у кайдани й позбавили свободи дій. Саме ці гетьмани втілюють архетип героя, адже своїми вчинками вони довели безумовну вірність Батьківщині та народу. Інтерпретація їх образів викликає патріотичні інтенції у реципієнтів і стимулює до осмислення моральних якостей лідерів минувшини, а також пошуку серед сучасників осіб, здатних консолідувати народ і стимулювати його боротьбу за національну самостійність.

Т. Шевченко із розумінням ставився до політики І. Мазепи, усвідомлюючи, що його вчинки були вмотивовані виключно патріотичними почуттями, а відтінок негативізму у ставленні до постаті гетьмана визначається насамперед особистісним органічним несприйняттям "царя і пана", як зазначає В. Базилювський [1, 90]. У поезії "Іржавець" автор інтерпретує битву під Полтавою і перехід Мазепи на бік шведського короля. Причину поразки, як і дехто з барокових літописців, Т. Шевченко вбачає у роз'єднаності сил козацького війська, зокрема у ворожому протистоянні І. Мазепи та С. Палія (*"Ой пожали б, якби були / Одноставне стали / Та з фастівським полковником / Гетьмана єднали"*) [1, 321]). Ця невдача стала ще однією помилкою після Переяславської угоди, фатальною спробою здобути незалежність, яка спричинила жорстоку помсту Петра І. Автор сумує за приводу того, що цей задум не вдався І. Мазепі та звертається до цих подій повторно у містерії "Великий льох". Образ І. Мазепи також постає у поемі "Чернець". Її головним героєм є Семен Палій, доля якого трагічна та викликає співчуття (*"Хто ж це сивий, / Попрощавсь зі світом? / Семен Палій, запорожець, / Лихом недобитий"*) [1, 327]), адже його боротьба за волю Батьківщини та народу була безуспішною, так само, як і Мазепина. Гетьман з'являється, мов мара, як невід'ємна частина тих подій. Він "ченцеві зазирає у вічі", нагадуючи про його гріх, ніби питає, чому той припустився помилки у своїй діяльності й не об'єднався з ним. Автор не акцентує на розправі І. Мазепи над С. Палієм, адже для нього вони обидва були представниками різних напрямів несамоствійницької політики України. Т. Шевченко прирікає полковника на відмовляння свого гріха, хоча й не осуджує його, адже вчинки С. Палія, власне, як і І. Мазепи, були вмотивовані любов'ю до України (*"Для чого я на світ родився, / Свою Україну любив?", "І за Україну молитись / Старий чернець пошкандибає"*) [8, 328]). Образам І. Мазепи та С. Палія, не властиве втілення архетипів героя чи антигероя. У даному випадку Т. Шевченко апелює до праобразу національного лідера/провідника, адже змальовані постаті мають

активну громадянську позицію і є виразниками, захисниками інтересів народу, нації, держави. Власне актуалізація цього архетипу відповідно дає позиції автора по відношенню до вищезазначених осіб.

Таким чином, визначальним фактором образних парадигм у творчості Т. Шевченка був пошук у минувшині ідеї Держави, нації, втраченої звитяги, активної громадянської позиції. Усе це зумовило появу низки антитез на рівні архетипів, праобразів (герой – антигерой, патріот (мученик) – зрадник), символів (боротьби – бездіяльності, зради – вірності, свободи – неволі та ін.), втіленням яких стали переважно постаті гетьманів – С. Наливайка, С. Остряниці, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Полуботка, П. Полуботка. Диференційною ознакою є міфологізація архетипних образів і сюжетів, яка втілювалася у міфі про фаталізм Б. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія. Виразальні ресурси праобразів зосереджено на концептах волі, національної свободи, боротьби, єдності, динаміки. Їх смисли розкриваються у бінарних опозиціях "золота минувшина" – "сіре сьогодення", "боротьба" – "бездіяльність", "оптимізм" – "песимізм", "радість" – "сум", "народ помер" – "народ оживе". Антитестичне використання архетипів героя та антигероя обумовлюється авторським осмисленням ролі осіб героїчного чину у боротьбі за українську державність відповідно до суспільно-політичних поглядів митця.

1. *Базилевський В.* Холодний душ історії // Дніпро. – 1996. – № 1-2. – С. 66-100.
2. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-соціологічна парадигма. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. – 181 с.
3. *Бовсунівська Т. В.* Феномен українського романтизму / Тетяна Бовсунівська. – К.: Київський університет "Слов'янський університет", 1997. – 109 с. – (Наукове видання).
4. *Інгарден Р.* Про пізнання літературного твору / Роман Інгарден // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доп. – Л., 2002. – С. 139–161.
5. *Ключек Г.* Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація / Григорій Ключек. – К.: Освіта, 1998. – 234 с.
6. *Рікер П.* Конфлікт інтерпретацій [Текст] / Поль Рікер // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид., доп. – Л., 2002. – С. 288 – 306.
7. *Сліпушко О.* Образ автора у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII століть): Навчальний посібник. / Оксана Сліпушко. – К., 2009. – 144 с.
8. *Шевченко Т.* Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1966. – 623 с.
9. *Юнг К. Г.* Об архетипах коллективного бессознательного // К. Г. Юнг. Архетип и символ. Серия: Страницы мировой философии / Перевод с нем. А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
10. *Frye N.* Spiritus Mundi. Essays on Literature, Myth, and Society / Northrop Frye // Bloomington: Indiana U. Press, 1983. – 296 p.
11. *Ingarden R.* O dziele literackim / Roman Ingarden. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960. – 434 s.

Надійшла до редколегії 12.03.13

Данильченко О.

Архетипы героя и антигероя в творчестве Тараса Шевченко

В статье раскрыты особенности интерпретации образов казацких лидеров в творчестве Т. Шевченко путем анализа воплощенных в них архетипов героя и антигероя. Проанализировано их эмоционально-экспрессивное и семантико-символическое наполнение. Доказано, что определяющим фактором обращения к архетипным структурам было желание автора на глубинном уровне продемонстрировать читателю собственные взгляды на становление украинской государственности, стимулировать стремление нации к культурному и политическому самоутверждению.

Ключевые слова: исторический образ, архетип, символ, герой, антигерой, государство, нация.

Daniilchenko O.

Archetypes of hero and anti-hero in the creative works of Taras Shevchenko

The article reveals the peculiarities of interpreting Cossack leaders' images in T. Shevchenko's works by analyzing embodied in these hero and anti-hero archetypes. Their emotional and expressive, semantic and symbolic content are analyzed. It is proved that the determining factor of appealing to archetypical structures was the author's desire to show the reader his own views on the development of Ukrainian statehood, to stimulate the desire of the nation to the cultural and political self-assertion.

Key words: historical image, archetype, symbol, hero, antihero, state, nation.

УДК 821.161.2.091:801.8"17"

*І. Заярна, д-р філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНТЕКСТ ХVІІІ СТ. У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто особливості діалогу творчості Т. Шевченка з літературою ХVІІІ ст. Виявлено основні форми відображення літературного контексту попередньої доби – алюзивно-ремінісцентний пласт, переосмислення провідних тем і мотивів, типологічні паралелі у використанні художніх форм і стильових засобів.

Ключові слова: літературний контекст, типологічні паралелі, рефлексія культури, діалог, сатирична література, епоха Просвітництва, сентименталізм, класицизм.

Незаперечним фактом сучасного шевченкознавства є визнання багатовимірності творчої палітри письменника стосовно співвіднесення її з різними напрямками і творчими методами, зокрема – просвітительським реалізмом, критичним реалізмом, романтизмом. Останньому посеред інших надається безсумнівна